

بازنگری در فرجام مدرسه دارالفنون تبریز بر اساس اسناد نویافته

تاریخ

● امین محمدی*

اشاره

یکی از رویه‌های اصلی فصلنامه «گنجینه دارالفنون» بررسی دقیق و کشف زوایای پنهان تاریخ آموزش و پرورش ایران، بر اساس پژوهش و بررسی در مورد اسناد نویافته است. در همین راستا، در این مقاله به بررسی اسناد جدیدی مربوط به مدرسه دارالفنون تبریز می‌پردازیم. یافته‌های این اسناد نشان می‌دهد این مدرسه، حدود هشت سال بیش از آنچه پیش‌تر مشهور بود، فعالیت داشته است. در واقع، کشف این نکات جدید در بررسی‌های اسنادی می‌تواند برای محققان در زمینه مطالعات تاریخی‌شان راهنمایی ارزشمند باشد.

■ مقدمه

بر اساس پژوهش‌هایی که تاکنون به تاریخ مدرسه دارالفنون تبریز پرداخته‌اند، این مدرسه پس از ترور ناصرالدین‌شاه و به سلطنت رسیدن مظفرالدین‌شاه در سال ۱۳۱۴ ق، تعطیل و منحل شده است. این مقاله با تکیه بر دو سند مالی نویافته، روایتی متفاوت ارائه می‌دهد. بررسی این اسناد نشان می‌دهد که دارالفنون تبریز نه تنها پس از سال ۱۳۱۴ ق تعطیل نشده، بلکه دست‌کم تا سال ۱۳۲۲ ق به فعالیت خود ادامه داده است. این مقاله، ضمن تحلیل محتوای این دو سند مالی و بازنگری در تاریخ انحلال مدرسه دارالفنون تبریز، شرحی از ساختار و وضعیت این مدرسه ارائه خواهد کرد.

■ تأسیس و نام‌گذاری

مدرسه دارالفنون تبریز در سال ۱۲۹۳ ق / ۱۲۵۵ ش به دستور ناصرالدین‌شاه قاجار، تأسیس شد. در آن زمان، مظفرالدین‌میرزا، ولیعهد ناصرالدین‌شاه، حکومت تبریز را در دست داشت. پس از صدور فرمان شاه قاجار، علی‌قلی‌میرزا اعتضادالسلطنه، به عنوان وزیر علوم مسئول تأسیس مدرسه‌ای مشابه مدرسه دارالفنون پایتخت در تبریز شد. به دستور او، محمدحسن‌خان به عنوان ناظم مدرسه و میرزا عبدالغفار نجم‌الدوله به همراه چهار نفر از استادان دارالفنون تهران

* دکتری تاریخ ایران و پژوهشگر پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران
E-mail: Amin.Mohammadi64@ut.ac.ir

برای تأسیس دارالفنون دیگر راهی تبریز شدند و این مدرسه در ۱۹ ذی‌حجه ۱۲۹۳ رسماً تأسیس شد.^۱ (سرداری، ۱۳۸۲: ۱۳).

منابع تاریخی نشان می‌دهند این مدرسه در سال‌های فعالیت خود با اسامی مختلفی شناخته می‌شده است. «در سال‌های نخست نام مخصوصی برای این مدرسه نیست و در سالنامه‌ها به نام مدرسه دولتی تبریز نامیده» شده است. (همان) در منابع مختلف زمان فعالیت مدرسه، اسامی زیر برای آن به کار رفته است:

- مدرسه دولتی تبریز (سال ۱۲۹۴ ق) (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۲: ۱۲۸۰)؛
- مدرسه دارالفنون دولتی دارالسلطنه تبریز (سال ۱۲۹۸ ق) (سرداری‌نیا، همان: ۱۹)؛
- مدرسه مبارکه دارالفنون دارالسلطنه تبریز (سال ۱۳۰۴-۱۳۰۸ ق) (آرشیو ملی ایران، آلبوم شماره ۴۶۴ بیوتات سلطنتی، شماره شناسه: ۲۹۵/۷۶۸۸: ۵۷-۶۶)؛
- مدرسه مبارکه دارالفنون دارالسلطنه تبریز موسوم به مدرسه مظفریه (سال ۱۳۱۱ ق) (روزنامه مدرسه مبارکه دارالفنون تبریز، ۱۳۱۱: ۱)؛
- مدرسه مبارکه دولتی و مدرسه دارالسلطنه تبریز (دوره ناصری) (آرشیو ملی ایران، آلبوم شماره ۶۲۸ بیوتات سلطنتی، شماره شناسه: ۲۹۵/۷۶۸۸: ۳۳۹)؛
- مدرسه آذربایجان (دوره مظفری) (سپهر، ۱۳۸۶: ۷۶۰)؛
- معلم‌خانه تبریز (سال ۱۳۱۳ ق) (سرداری‌نیا، همان: ۷۵)؛
- مدرسه مبارکه مظفریه (سال ۱۳۱۴ ق) (همان: ۸۵)؛
- معلم‌خانه دولتی تبریز (سال ۱۳۱۸ ق) (همان: ۸۶)؛
- مدرسه مبارکه دولتی آذربایجان (سال ۱۳۲۰-۱۳۲۲ ق) (آرشیو ملی ایران، آلبوم شماره ۶۲۸ بیوتات سلطنتی، شماره شناسه: ۲۹۵/۷۶۸۸: ۳۳۹).

□ کارکنان دارالفنون تبریز

دارالفنون تبریز مانند هم‌نام تهرانی‌اش، زیرمجموعه وزارت علوم بود. نخستین رئیس آن میرزا جوادخان سرتیپ بود و پس از او برادرش میرزا عباس‌خان سرتیپ از سال ۱۲۹۴ تا ۱۲۹۹ ق ریاست دارالفنون تبریز را بر عهده داشت. از سال ۱۲۹۹ ق ریاست این مدرسه به محمدحسین میرزا سرتیپ محول شد و از ۱۳۰۱ تا ۱۳۱۰ ق نیز ریاست مدرسه با احمدخان سرتیپ بود. دو تن دیگر از روسای دارالفنون تبریز، میرزا محمد ندیم‌باشی و جهانگیرخان ناظم‌الملک بودند. ندیم‌باشی از سال ۱۳۱۱ تا ۱۳۱۳ و ناظم‌الملک پس از آن ریاست این مدرسه را برعهده داشت. (سرداری‌نیا، همان: ۳۵-۴۰ و ۷۵). پس از مرگ ناصرالدین‌شاه و

۱. برای تاریخ تأسیس مدرسه دارالفنون تبریز، چند روایت وجود دارد. محبوبی اردکانی سال تأسیس این مدرسه را سال ۱۲۷۵، ثقه‌الاسلام تبریزی سال ۱۲۹۰ و حسین امید سال ۱۲۹۲ ق دانسته‌اند.

رفتن ندیم‌باشی به همراه مظفرالدین‌شاه به پایتخت، جهانگیرخان ناظم‌الملک در ذی‌حجه سال ۱۳۱۳ به ریاست این مدرسه منصوب شد.

تعداد معلمان دارالفنون تبریز نسبت به دارالفنون تهران کمتر بود. دارالفنون تهران مجموعاً ۲۵ معلم داشت (ده فرنگی و پانزده ایرانی)، در حالی که دارالفنون تبریز نوزده معلم داشت که هشت معلم اصلی و یازده معلم جانشین به تدریس می‌پرداختند.^۱ دارالفنون تبریز همچنین یک ناظم، چهار فراش، یک سر رشته‌دار (مشرف)، یک ناظر و یک نویسنده داشت. سه نفر نیز در آشپزخانه مسئول تدارک ناهار برای اهالی مدرسه بودند.

جدول ۱. تعداد کارکنان دارالفنون تبریز، از سال ۱۲۹۳ تا ۱۳۰۸ ق (آرشیو ملی ایران، شماره شناسه: ۲۳۲/۱۵۱۲، ص ۳۵۱۷؛ شماره شناسه: ۲۳۲/۲۴۱۹: ۲۱)

رئیس	۱ نفر	ناظم	۱ نفر
فراش	۴ نفر	کارکنان آشپزخانه	۳ نفر
نویسنده	۱ نفر	سر رشته‌دار و ناظر	۲ نفر

جدول ۲. کارکنان دارالفنون تبریز در سال ۱۳۱۱ ق (روزنامه مدرسه مبارکه دارالفنون تبریز، جمادی‌الاولی ۱۳۱۱: ۸)

رئیس و نایب رئیس	محمد میرزا ندیم‌باشی و ایرج میرزا صدرالشعرا
معلم عربی	حاج ملا عبدالله (اصلی) / میرزا احمد (جانشین)
معلم فارسی	آقا میرزا حسن رشیدیه (اصلی) / یوسف آقا (جانشین)
معلم طب	صدرالحکماء (اصلی) و میرزا مهدی‌خان (جانشین)
زبان فرانسه، انگلیسی و جغرافیا	مسیو شاپوئل (اصلی) / زین‌العابدین‌خان (جانشین درس زبان فرانسه) / ابوالقاسم‌خان (جانشین درس زبان انگلیسی و جغرافیا) / میرزا سلیمان‌خان (جانشین درس زبان فرانسه)
معلم ریاضی و جغرافیا	شاهزاده محمد میرزا (اصلی) / اکبر میرزا (جانشین درس ریاضی) / میرزا عباسعلی‌خان (جانشین درس حساب) / میرزا یوسف‌خان (جانشین درس حساب)
معلم پیاده نظام	مهدی‌قلی‌خان (اصلی) / اکبر میرزا (جانشین)

۱. در اسناد مالی دوره ناصری شمار اساتید دارالفنون تبریز ۶ نفر ثبت شده در حالی که در روزنامه این مدرسه شمار اساتید ۱۹ نفر است.

میرزا یوسف خان	معلم توپخانه
میرزا علی خوشنویس باشی (اصلی) / میرزا جوادخان (جانشین مشق خط)	معلم خط نستعلیق
میرزا عیسی	مشرف
میرزا قاسم علی خان	ناظم
غلامعلی خان	ناظر و تحویلدار
۲ نفر	پیش خدمت
۵ نفر	فراش
میرزا باقر	کتابدار
۲ نفر	سایر
۱ نفر	قراول ثبت

جدول ۳. معلمان دارالفنون در دوره ناصری، از سال ۱۲۹۳ تا ۱۳۱۳ قمری (آرشیو ملی ایران، آلبوم شماره ۶۲۸ بیوتات سلطنتی، شماره شناسه: ۲۹۵/۷۹۸۵؛ ۳۳۹؛ آلبوم شماره ۴۶۴ بیوتات سلطنتی، شماره شناسه: ۲۹۵/۷۶۸۸؛ ۵۷-۶۶؛ اعتمادالسلطنه، همان: ۵۴۷)

ملا احمد ادیب/ ملا عبدالله	معلم عربی
محمد میرزای مهندس	معلم ریاضی و جغرافیا
میرزا جعفر خان حکیم باشی	معلم طب
میرزا اسحاق آجودان/ میرزا علی خان/ آقا خان سرهنگ	معلم زبان فرانسه
مهدی قلی میرزا/ محمدحسن میرزا	معلم پیاده نظام
نجفقلی خان سرتیپ/ میرزا رضا	معلم توپخانه

● حقوق و مزایای کارکنان

اطلاعات دقیقی درباره میزان دریافت حقوق دریافتی کارکنان دارالفنون تبریز در دست نیست. از آنجایی که بسیاری از حقوق‌بگیران در دوره پیشامشروطه بیش از یک حقوق دریافت می‌کردند، نمی‌توان میزان دریافتی سالانه کارکنان دارالفنون تبریز را به درستی تخمین زد.

جدول ۴. حقوق اهالی دارالفنون تبریز در دوره مظفری (۱۳۱۴-۱۳۲۲ق) (آرشیو ملی

ایران، آلبوم شماره ۶۲۸ بیوتات سلطنتی، شماره شناسه: ۲۹۵/۷۹۸۵: ۳۳۹؛ آلبوم شماره ۴۶۴ بیوتات سلطنتی، شماره شناسه: ۲۹۵/۷۶۸۸: ۵۷-۶۶؛ اعتمادالسلطنه، همان: ۵۴۷)

رئیس مدرسه	۱۲۰ تومان	معلم طب	۱۰۰ تومان
معلم ریاضی	۱۰۰ تومان	معلم پیاده نظام	۱۰۰ تومان
معلم توپخانه	۱۰۰ تومان	معلم زبان فرانسه	۱۰۰ تومان
معلم عربی	۳۶ تومان	نویسنده	۱۰۰ تومان
فراش دهباشی	۲۴ تومان	فراش (سه نفر)	۴۵ تومان
ناظر	۶۰ تومان	طبایح	۲۴ تومان
سرایدار	۱۵ تومان	-	-

جدول ۵. حقوق اهالی دارالفنون تهران در دوره مظفری (آرشیو ملی ایران، آلبوم شماره

۳۱۸ بیوتات سلطنتی، شماره شناسه: ۲۹۵/۷۲۷۸: ۲۰؛ ۲۳۲/۱۵۱۲: ۳۵۱۷-۳۵۱۸؛ ۲۳۲/۲۴۱۹: ۲۱)

رئیس مدرسه	۱۱۵ تومان ^۱	ناظم	۲۴۵ تومان ^۲
معلم زبان روسی	۳۰۰ تومان	معلم پیاده نظام	۲۰۰۰ تومان
معلم توپخانه	۲۰۰۰ تومان	معلم زبان فرانسه	۹۰۰ تومان ^۳
معلم عربی	۱۴۸ تومان ^۴	معلم طب	۱۴۰۰ تومان
معلم شیمی	۱۲۰۰ تومان	معلم معدن	۱۲۰۰ تومان
طبایح	۴۰ تومان	فراش (۲۲ نفر)	۱۸۴ تومان

مقایسه میزان دریافتی کارکنان دارالفنون تهران و تبریز تفاوت چشمگیر را نشان می‌دهد. معلمان دارالفنون تهران در مقایسه با معلمان دارالفنون تبریز حقوق به مراتب

۱. در مدرسه دارالفنون حقوق رئیس و نایب رئیس، که هر دو فرزند جعفرقلی خان نیرالملک بودند، مجموعاً ۲۲۷ تومان بود. رضاقلی خان رئیس مدرسه ۱۱۵ تومان و برادرش هدایت‌قلی خان نایب رئیس ۱۱۲ تومان.
۲. ۲۴۵ تومان و ۶۶۳ دینار..
۳. معلم زبان فرانسه در دارالفنون تهران میرزا یوسف خان ریشار بود که ۹۰۰ تومان حقوق می‌گرفت. جانشین ایرانی او خانمحمد خان ۱۰۸ تومان.
۴. ۱۴۸ تومان و ۱۳۳۳ دینار.

بیش‌تری دریافت می‌کردند. این اختلاف به این دلیل بود که معلمان اصلی دارالفنون تهران از کشورهای اروپایی به استخدام دولت ایران درآمده بودند.

■ شاگردان

شاگردان دارالفنون تبریز نیز مانند دارالفنون تهران از میان فرزندان اعیان و اشراف و صاحب‌منصبان انتخاب می‌شدند. براساس کتاب «دارالفنون تبریز» تعداد شاگردان این مدرسه ابتدا ۴۰ نفر بود، سپس به ۴۵ نفر و در نهایت به ۵۰ نفر رسید و در سال ۱۳۱۱ق، به نقل از روزنامه مدرسه دارالفنون تبریز، شمار آنان به ۷۰ نفر افزایش یافت. (سرداری‌نیا، همان: ۴۵) از نظر کمی نیز شمار شاگردان دارالفنون تهران بیشتر از دارالفنون تبریز بود؛ به‌طوری‌که در دوره مظفری تعداد شاگردان دارالفنون تهران ۱۵۵ نفر بود، در حالی که در همان زمان ۷۰ نفر در دارالفنون تبریز مشغول تحصیل بودند.

■ رشته‌های تحصیلی و مواد درسی

رشته‌های تحصیلی و دروس آموزشی مدرسه دارالفنون تبریز بر پایه برنامه دارالفنون تهران تنظیم شده بود و معلمان نیز از فارغ‌التحصیلان دارالفنون پایتخت بودند. براساس روزنامه دارالفنون تبریز، درس‌های زیر در این مدرسه تدریس می‌شد:

- طب
- جغرافیا
- ریاضی
- پیاده‌نظام
- توپخانه
- خط نستعلیق
- زبان فرانسه
- زبان انگلیسی
- عربی
- فارسی
- قرائت قرآن

(روزنامه مدرسه مبارکه دارالفنون تبریز، ربیع‌الثانی سال ۱۳۱۱: ۸)

معلمان دارالفنون تبریز هفته‌ای پنج روز تدریس داشتند و برخی از آنان علاوه بر درس تخصصی خود، دروس دیگری نیز تدریس می‌کردند. برای مثال، معلم طب علاوه بر دروس پزشکی، شیمی و فیزیک نیز تدریس می‌کرد.

(آرشیو ملی ایران، آلبوم شماره ۶۲۸ بیوتات سلطنتی، شماره شناسه: ۲۹۵/۷۹۸۵: ۳۳۹)

■ بودجه

میان دو مدرسه دارالفنون تهران و دارالفنون تبریز از نظر میزان بودجه و شیوه تأمین اعتبار، تفاوتی درخور توجه وجود داشت. ناصرالدین‌شاه، علاقه وافری به دارالفنون تهران داشت و برای آن بودجه‌ای قابل توجه در نظر می‌گرفت و گاه و بی‌گاه به کارکنان مدرسه انعام می‌داد. افزون بر این، پرداخت هزینه‌های مدرسه نیز برعهده خزانه مرکزی و گمرک بود. این دو محل از نظر اعتبار به‌ندرت با کمبود نقدینگی مواجه می‌شدند.

در مقابل، مظفرالدین‌میرزا حامی دارالفنون تبریز بود؛ با این حال بررسی اسناد مالی

نشان‌دهنده تفاوتی فاحش میان میزان بودجه دارالفنون تهران و تبریز است. در کتابچه‌ای بدون تاریخ، که احتمالاً مربوط به اوایل حکومت مظفرالدین‌شاه است، میزان بودجه دارالفنون تهران و میزان بودجه مدرسه دارالفنون تبریز برای پرداخت مواجب کارکنان، هزینه ناهار، لباس، لوازم التحریر، خرید ظروف، سوخت زمستانی و یخ ۱۵۴۲ تومان و ۷۵۰۰ دینار ثبت شده است؛ رقمی که در مقایسه با بودجه دارالفنون تهران به میزان ۲۹ هزار و ۳۳۰ تومان و ۵۲۱۲ دینار، اختلافی چشمگیر را نشان می‌دهد.

(آرشیو ملی ایران، آلبوم شماره ۳۱۸ بیوتات سلطنتی، شماره شناسه: ۲۹۵/۷۲۷۸)

اسناد مالی مربوط به سال‌های پایانی حکومت مظفرالدین‌شاه نیز بیانگر آن است که میزان بودجه مدرسه دارالفنون تبریز تغییری نیافته بود. (اسناد پیوست) از این‌رو، مدرسه برای جبران هزینه‌های خود به کمک‌های غیردولتی متکی بود؛ کمک‌هایی که توسط تجار، اشراف و صاحب‌منصبان تبریز اهدا می‌شد.

جدول ۶. کمک‌های مالی به مدرسه دارالفنون تبریز، سال ۱۳۱۱ق (روزنامه مدرسه مبارکه دارالفنون تبریز، ربیع‌الثانی ۱۳۱۱: ۷)

میرنظام	۴۰۴۰ تومان	مشار السلطنه	۴۰۲۰ تومان
ساعدالملک	۴۰۲۰ تومان	امین‌بقایا	۴۰۴۰ تومان
نظام‌الحکماء	۴۰۲۰ تومان	صدر دیوانخانه	۴۰۲۰ تومان
مؤتمن نظام	۴۰۲۰ تومان	مؤتمن‌الملک	۴۰۴۰ تومان
میرزا محمدعلی خان غفاری	۴۰۲۰ تومان	اعتماد دفتر	۴۰۲۰ تومان
شاهزاده عباسقلی میرزا	۴۰۲۰ تومان	میرزا ابوالقاسم خان طبیب	۴۰۲۰ تومان
میرزا علی اکبر خان	۴۰۴۰ تومان	میرزا حسینقلی خان و میرزا حسینعلی خان پسران مصباح‌الدوله	۴۰۴۰ تومان
محمد ایراوانی (تاجر)	۴۰۲۰ تومان	میرزا مرتضی	۴۰۲۰ تومان
میرزا فضل‌الله خان عمادالحکماء	۴۰۲۰ تومان	معین‌الرعا (تاجر)	۴۰۲۰ تومان
محمدباقر گرک یراق	۴۰۲۰ تومان	خان آقا	۴۰۲۰ تومان

یکی از عوامل مهم در دیرپایی دارالفنون تهران و در مقابل، انحلال زود هنگام دارالفنون تبریز، تفاوت در شیوه و محل تأمین اعتبارات این دو مدرسه بود. بودجه دارالفنون تهران

هنگامی که
عبدالحسین میرزا
فرمانفرما والی
آذربایجان بود،
تصمیم گرفت
دارالفنون در تبریز
تأسیس کند

به طور منظم از خزانه مرکزی و درآمدهای گمرکی پرداخت می‌شد و از ثبات مالی برخوردار بود. در مقابل، هزینه‌های دارالفنون تبریز، شامل حقوق کارکنان و هزینه‌های جاری، از محل درآمدهای گمرکی تأمین می‌شد، اما هزینه‌های مربوط به توسعه و نگهداری مدرسه عمدتاً متکی به کمک‌های غیردولتی بود. نوسانات سیاسی سبب می‌شد اعتبارات مدرسه با تأخیر یا به صورت ناقص پرداخت شود و همین مسئله استمرار فعالیت آن را با دشواری‌های جدی مواجه کرد.

■ فرجام دارالفنون تبریز

صمد سرداری‌نیا، نویسنده کتاب «دارالفنون تبریز»، سال ۱۳۱۴ ق را به‌عنوان زمان تعطیلی و انحلال این مدرسه پذیرفته است. او در فصلی از کتاب خود با عنوان «پایان کار دارالفنون» به این نتیجه رسیده است که مدرسه دارالفنون «در اواخر سال ۱۳۱۴ قمری به‌طور کلی تعطیل و از بین رفته است». (همان: ۸۵) سرداری‌نیا برای اثبات این ادعا، آخرین خبر درباره مدرسه دارالفنون را به نقل از روزنامه ناصری مورد استناد قرار داده است:

از حسن تفضلات ذات شاهانه، مدرسه مبارکه مظفریه است. البته فراموش نشده اوقاتی که بندگان اعلیحضرت اقدس همایون شاهنشاهی با نفس نفیس کراراً به مدرسه مبارکه تشریف آورده و خطابه‌های مؤثر ایراد فرمودند ... اگر چه در طول تعطیلی که از زمان غیبت آن وجود مقدس تاکنون بدین مخزن معارف و فنون رو داده، نزدیک است موجب تضییع زحمات و اسباب دلسردی تمام معلمین و مایه پریشانی آنها گردد، ولی به اقتضای معارف پروری و ترقی‌خواهی امنای دولت اقداماتی در رفع موانع و تربیت دوعای سرعت افتتاح آن شده است ... (همان).

نویسنده پس از گزارش این روایت به تعطیلی و انحلال دارالفنون تبریز در سال ۱۳۱۴ ق تأکید کرده است:

از این نگارش معلوم می‌شود که مدرسه نامبرده از اول سال ۱۳۱۴ دچار تعطیلی شده و متصدیان امر کوشش داشته‌اند که مدرسه افتتاح و به خدمات خود ادامه دهد. متأسفانه این منظور عملی نگشته و پس از حرکت مظفردالدین‌شاه در ذی‌حجه ۱۳۱۳ به تهران و رفتن امیرنظام، مدرسه دچار تعطیلی شده است. خوشبختی اینجاست که پس از تعطیل شدن مدرسه مظفری، مدرسه رشديه شروع به ترقی نموده است. (همان). او همچنین در فصلی از کتاب خود با عنوان «فکر تأسیس دارالفنون در دوره مشروطیت» مبنای بحث را بر انحلال مدرسه در سال ۱۳۱۴ ق قرار داده است:

یازده سال پس از برپیده شدن دارالفنون تبریز، در صدر مشروطیت، هنگامی که عبدالحسین میرزا فرمانفرما والی آذربایجان بود، تصمیم گرفت دارالفنون در تبریز تأسیس کند. (همان: ۹۳).

مدرسه دارالفنون
تبریز از زمان
تأسیس، چندین
بار به طور موقت
تعطیل شد

پژوهش‌های متأخر نیز به تبعیت از سرداری‌نیا، سال ۱۳۱۴ق را به عنوان زمان انحلال مدرسه دارالفنون تبریز دانسته‌اند. (معمودی ۱۳۹۹: ۶۶؛ قدسی زاده ۱۳۹۳، ج ۱: ۷۲۱-۷۲۷) همه پژوهشگران، در حالی به طور متفق القول سال ۱۳۱۴ق را سال انحلال دارالفنون تبریز پذیرفته‌اند که به نقل از حسین امید نویسنده کتاب «تاریخ فرهنگ آذربایجان»، دست کم دو گزارش در نقض این گزاره وجود دارد: نخست، روایت سیدحسن تقی‌زاده از تدریس خود در دارالفنون تبریز به عنوان معلم فیزیک در سال ۱۳۱۶ق و دوم، خبر روزنامه ثریا مبنی بر انتصاب لقمان الدوله به عنوان رئیس دارالفنون تبریز که در سال ۱۳۱۸ق منتشر شده است. (سرداری، همان: ۸۶)

افزون بر این، دو سند مالی مربوط به دوران حکومت مظفرالدین‌شاه، این روایت متواتر و پذیرفته‌شده را با تردید جدی مواجه می‌کند. براساس سند مالی مربوط به سال ۱۳۲۰ و ۱۳۲۲ق، مدرسه دارالفنون تبریز دست کم در این سال‌ها نیز فعال بوده است. مطابق این دو سند مالی، مدرسه دارالفنون در این بازه زمانی، تحت عنوان «مدرسه دولتی آذربایجان»، همانند سال‌های پیش، مبلغ ۱۵۴۲ تومان و ۷۵۰۰ دینار بودجه دریافت کرده است. (آرشیو ملی ایران، شماره شناسه: ۲۳۲/۱۵۱۲، صص ۳۵۱۷-۳۵۱۸؛ ۲۳۲/۲۴۱۹، ۲۱)

اینکه چرا دیگر منابع تاریخی درباره فعالیت دارالفنون تبریز در دوره حکومت مظفرالدین‌شاه سکوت اختیار کرده‌اند، جای تأمل دارد. با این حال، آنچه مسلم است، اسناد مالی رسمی حکومت قاجار - مانند همین دو سند - می‌توانند بخشی از جزئیات مربوط به وضعیت این مدرسه را روشن سازند و خلأ اطلاعاتی موجود در منابع روایی را جبران کنند. باید به این نکته توجه داشت که مدرسه دارالفنون تبریز از زمان تأسیس، چندین بار به طور موقت تعطیل شده و منابع برای بازگشایی مجدد مدرسه، از واژه افتتاح استفاده کرده‌اند. شواهد نشان می‌دهند که این مدرسه به دلایلی چون تعویق در پرداخت هزینه‌ها و مواجب معلمان، شرایط نامساعد اقلیمی (سرما و گرما) و نیز مناسبت‌ها و حوادث مختلف، بارها به صورت موقت تعطیل شده است. در یکی از موارد، پس از مرگ ناصرالدین‌شاه و در دوران حکومت مظفرالدین‌شاه، اوضاع اقتصادی ایران دچار آشفتگی شد و افزایش چشمگیر هزینه‌ها نسبت به درآمدهای دولت، به تعویق در پرداخت مواجب کارکنان دولتی، از جمله کارکنان دارالفنون تهران و تبریز، انجامید. این وضعیت در نهایت به تعطیلی موقت این دومدرسه منجر شد:

در عشر دوم رجب‌المرجب، مدرسه دارالفنون طهران را به جهت نرسیدن مواجب و مرسوم و خرج ناهار از دولت بستند و می‌گویند دو سال است رؤسای مدرسه از دولت طلب دارند. (سپهر، همان: ۴۵۹)

مدتی است مدرسه دولتی تبریز به جهت نرسیدن حقوقشان بسته شده است. (همان: ۴۶۰)
در نمونه‌ای دیگر بنابر گزارش روزنامه ناصری در سال ۱۳۱۱ق، این مدرسه به دلیل تعزیه‌داری محرم و صفر و گرمی هوا به طور موقت تعطیل شده است. (سرداری‌نیا، همان: ۶۶)

■ سخن آخر

برآیند شواهد و اسنادِ نویافته نشان می‌دهد که تاریخ‌نگاری مدرسه دارالفنون تبریز نیازمند بازنگری جدی است. روایت رایج تعطیلی و انحلال مدرسه در سال ۱۳۱۴ ق، برخلاف آنچه در پژوهش‌های پیشین آمده، نه با اسناد مالی رسمی حکومت قاجار سازگار است و نه با گزارش‌های پراکنده‌ای که از تداوم فعالیت آموزشی آن در سال‌های بعد حکایت دارند. دو سند مالی متعلق به سال‌های ۱۳۲۰ و ۱۳۲۲ ق به روشنی نشان می‌دهند که این مدرسه، هرچند با مشکلات مالی و اداری و وقفه‌های مکرر، همچنان فعال بوده و بودجه ثابت سالانه خود را دریافت می‌کرده است.

افزون بر این، سکوت نسبی منابع تاریخی درباره فعالیت‌های این مدرسه، اگرچه پرسش‌برانگیز است، اما به خودی خود نمی‌تواند مبنایی برای اثبات تعطیلی آن باشد. در چنین وضعیتی، اسناد مالی رسمی دولت قاجار مشتمل بر «کتابچه‌ها و صورت‌های جمع و خرج و دفاتر توجیهات» ارزش آن را دارند که به عنوان منابع دست اول، روایت‌های پذیرفته‌شده را به چالش بکشند و امکان بازسازی دقیق‌تری از تاریخ نهادهای آموزشی دوره قاجار را فراهم کنند. از این منظر، فرجام دارالفنون تبریز نه یک تعطیلی ناگهانی و کامل در سال ۱۳۱۴ ق، بلکه روندی تدریجی و متأثر از بی‌ثباتی مالی و نوسانات سیاسی بود. با این همه، استمرار آن دست‌کم تا سال ۱۳۲۲ ق نشان می‌دهد که این مدرسه، برخلاف تصور رایج، بخش طولانی‌تری از تاریخ آموزشی شهر تبریز را رقم زده است.

■ بازخوانی اسناد

[اسناد شماره ۱]

سررشته سنه بارس ئیل^۱

مواجب و اخراجات هذه السنة بارس ئیل اهالی مدرسه مبارکه دولتی آذربایجان مطابق سنه ماضیه شهر محرم ۱۳۲۰ [قمری]:

♦ ۱۵۴۲ تومان و ۷۵۰۰ دینار

♦ مواجب: ۹۲۴ تومان

● ۶۵۶ تومان: رئیس: ۱۵۰ تومان، منهای ۳۰ تومان رسوم، باقی: ۱۲۰ تومان

● معلمین: ۶ نفر مقررأ ۵۳۶ تومان: ۵ نفر: طب و هندسه دو نفر، پیاده نظام و

زبان فرانسه ۳ نفر مقررأ [هر نفر] ۱۰۰ تومان [جمعاً]: ۵۰۰ تومان؛ معلم درس

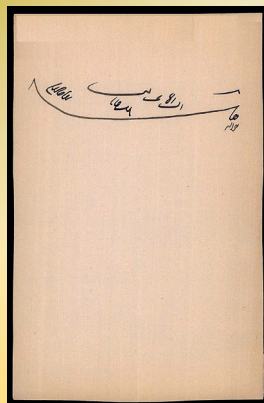
عربی: ۳۶ تومان

۱. سال پلنگ

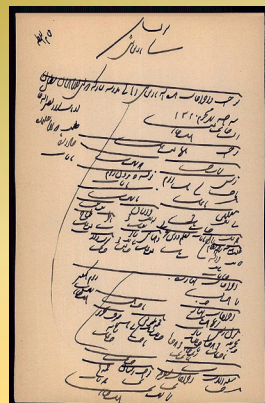
- ۲۶۸ تومان: نویسنده، بدون رسوم: ۱۰۰ تومان
 - ۱۶۸ تومان: فراشان ۴ نفر مقررأً ۶۹ تومان: دهباشی ۲۴ تومان، سایر ۳ نفر مقررأً ۴۵ تومان
 - ۹۹ تومان: ناظر ۶۰ تومان، طبّاخ ۲۴ تومان و سرایدار ۱۵ تومان
 - اخراجات ناهار و غیره: ۶۸۷ تومان
 - اخراجات ناهار ۴۳۷ تومان: منزل رییس ۵ مجموعه مقررأً ۲۵۰ روزه ۱۲۵ تومان؛ سایر ۲۵ نفر ۱ تومان و ۲۵۰۰ دینار مقررأً ۲۵۰ روزه ۳۱۲ تومان
 - ۶۰ تومان: مسینه آلات ۵۰ تومان، اخراجات متفرقه ۱۰ تومان
 - ۱۷۵ تومان: قیمت ملبوس ۲۵ دست مقررأً ۶ تومان جمعأً ۱۵۰ تومان، صرف تحریر سالیانه ۲۵ تومان
 - ۱۵ تومان: سوخت زمستان: ۱۰ تومان؛ قیمت یخ ۵ تومان
 - منهای رسوم یک عشر ۶۷ تومان و ۷۵۰۰ دینار: باقی ۶۱۸ تومان و ۷۵۰۰ دینار
 - منهای از بابت میرزا نصراله خان طبیب که برات علیحده صادر شده: ۱۰۰ تومان
 - باقی: ۱۴۴۲ تومان و ۷۵۰۰ دینار
- و وجهه حواله، برات صادر شد.

فخام السلطنه (آرشیو ملی ایران، شماره شناسه: ۲۳۲/۱۵۱۲)

سند شماره ۱ (صفحه دوم)

سند شماره ۱ (صفحه اول)

[سند شماره ۲]

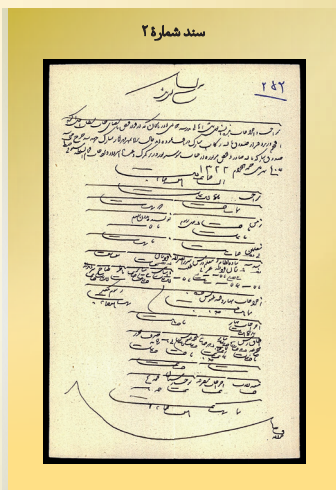
سر رشته سنه لوی نیل^۱

موجب و اخراجات هذه السنة لوی نیل اهالی مدرسه دولتی آذربایجان که از قرار قبض به امضای جناب مستطاب اجل اکرم افخم وزیر دفتر از صندوق مالیه رکاب مبارک دریافت نموده اند حال برات به مهر مهر آثار مبارک جهت سند خرج محاسبه صندوق مبارکه مالیه صادر و قبض مزبوره از حساب مسیو نوز وزیر گمرک و غیره استرداد و نزد جناب فخام السلطنه مستوفی ضبط است. به تاریخ شهر ذی حجه الحرام ۱۳۲۲ [قمری]:

♦ ۱۵۴۲ تومان و ۷۵۰۰ دینار

♦ موجب: ۹۲۴ تومان

- ۶۵۶ تومان: رئیس: ۱۵۰ تومان مقررأً سوای رسوم، ۱۲۰ تومان
- معلمین: ۶ نفر [مقررأً] ۵۳۶ تومان: هندسه یک نفر مقررأً ۱۰۰ تومان، پیاده نظام و زبان فرانسه ۳ نفر مقررأً [هر نفر] ۱۰۰ تومان [جمعاً]: ۳۰۰ تومان؛ معلم درس عربی مقررأً ۳۶ تومان، میرزا نصراله طبیب ۱۰۰ تومان
- ۲۶۸ تومان: نویسنده بدون رسوم: ۱۰۰ تومان
- ۱۶۸ تومان: فراشان ۴ نفر مقررأً ۶۹ تومان: دهباشی یک نفر ۲۴ تومان، سایر ۳ نفر مقررأً [هر نفر] ۱۵ تومان [جمعاً]: ۴۵ تومان

۱. سال نهنگ

- ۹۹ تومان: ناظر ۶۰ تومان، طباخ ۲۴ تومان و سرایدار ۱۵ تومان
- اخراجات ناهار و قیمت ملبوس و غیره: ۶۸۷ تومان
- اخراجات ناهار ۴۳۷ تومان: اطاق رئیس ۵ مجموعه مقرر ۲۵۰ روزه ۱۲۵ تومان؛ سایر ۲۵ نفر ۱ تومان و ۲۵۰۰ دینار مقرر ۲۵۰ روزه ۳۱۲ تومان و ۵۰۰۰ دینار
- ۶۰ تومان: مسینه آلات ۵۰ تومان، اخراجات متفرقه ۱۰ تومان
- ۱۷۵ تومان: قیمت ملبوس ۲۵ دست مقرر ۶ تومان جمعاً ۱۵۰ تومان، صرف تحریر سالیانه ۲۵ تومان
- ۱۵ تومان: سوخت زمستان ۱۰ تومان، قیمت یخ ۵ تومان / منهای رسوم یک عشر، ۶۷ تومان و ۷۵۰۰ دینار: باقی ۶۱۸ تومان و ۷۵۰۰ دینار - وجهه حواله (آرشیو ملی ایران، شماره شناسه: ۲۳۳۲/۲۴۱۹)

منابع

۱. آرشیو ملی ایران، آلبوم شماره ۳۱۸ بیوتات سلطنتی، شماره شناسه: ۲۹۵/۷۲۷۸.
۲. آرشیو ملی ایران، آلبوم شماره ۴۶۴ بیوتات سلطنتی، شماره شناسه: ۲۹۵/۷۶۸۸.
۳. آرشیو ملی ایران، آلبوم شماره ۶۲۸ بیوتات سلطنتی، شماره شناسه: ۲۹۵/۷۹۸۵.
۴. آرشیو ملی ایران، شماره شناسه: ۲۳۲/۱۵۱۲.
۵. آرشیو ملی ایران، شماره شناسه: ۲۳۲/۲۴۱۹.
۶. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷)، تاریخ منتظم ناصری، تصحیح محمداسماعیل رضوانی، ج ۲، تهران: دنیای کتاب.
۷. روزنامه مدرسه مبارکه دارالفنون تبریز، ورقه اول، ۱۵ ربیع الثانی، سال ۱۳۱۱.
۸. روزنامه مدرسه مبارکه دارالفنون تبریز، ورقه دوم، ۱۵ جمادی الاولی ۱۳۱۱.
۹. سپهر، عبدالحسینخان (۱۳۸۶)، مرآتالوقایع مظفری، به کوشش عبدالحسین نوایی، ج ۲، تهران: میراث مکتوب.
۱۰. سرداری‌نیا، صمد (۱۳۸۲)، دارالفنون تبریز، تبریز: ندای شمس.
۱۱. قدسیزاده، پروین (۱۳۹۳)، «دارالفنون تبریز»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۶، صص ۷۲۱-۷۲۷.
۱۲. معتمدی، اسفندیار (۱۳۹۹)، دارالفنون تبریز (مدرسه مظفری)، گنجینه دارالفنون، سال سوم، شماره دهم.